

MINA-VORM MUINASJUTTODES JA NALJANDITES

Richard Viidalepp

1

Rahvajutustaja nagu iga teinegi sõnakunstnik püüdis kuulajatele esineda huviäratavalt ja meeldejäävalt, kasutades selleks mitmesuguseid võimalusi. Mõnel juhul, eriti muistendite vestmisesel, peeti oluliseks esitatavate palade usutavust ja tõepärasust. Selleks seostati jutud kuulajaile tuntud kohtade ja isikutega. Ka naljandid kinnistasid sageli tuntud isikute külge, mis tegi ettekande põnevamaks.

Jutustatava pala usutavust tõstis jutustaja kinnitus, et see või teine lugu pärinevat usaldatavalt eeljutustajalt (jutustaja vanaisalt, vanaemalt, isalt, emalt jne.). Veelgi mõjukam oli jutustaja kinnitus, et on seda, millest pajatab, oma silmaga näinud või kõrvaga kuulnud. Võidakse näinud-kuulnud olla täiesti võimatuidki asju. Aastal 1933 pani autor kirja jutte 75-aastaselt talunaiselt, kes kinnitas, et oli oma silmaga näinud soendit (libahunti), painajat, hiljuti surnud inimeste vaime ja muud seesugust; täiesti usaldatavad perekonnaliikmed aga olla näinud vanajuudast (kuradit), kodukäijat, näkki, krooniga ussi jne. Mulle näidati kivi, kus metsast tulnud soend oli last imetanud... Selle jutustaja esituses muutusid muinasjutudki muistendite taoliseks.¹

Analoogilisi tähelepanekuid on noteeritud mujaltki. Tubli setu muinasjutuvestja kohta on öeldud: «Hüä judusõajaja ai nii judust, ku olõsi esi õkva uma silmaga kõikõ nännü ja kuuldnü, minkõst ta parhilla kõnõlõs.»² Ühest Hiiumaa jutumehest mäletasid ta naabrid: «Tema reekis nii, et ükskõik millest jutt oli, ikka tema ka seal oln.»³

¹ Viidalepp, R. Jutustaja Ann Piilberg. — Rmt.: ESA 16 1970. Tallinn, 1970, lk. 273—284.

² M. Linna teade Lõkova külast Petseri rajoonist a. 1957 (autori valduses).

³ KKI 27, 64 — Käina, 1954.

Veelgi aktiivsemat suhtumist jutuloomingusse näitab jutustaja, kes pajatab oma lugusid esimeses isikus, nagu oleks kõik jutustatav juhtunud tema endaga. Niisugust nähtust nimetatakse egomorfismiks. Muinasjuttude vestmisel on säärast stiilivõtet kasutatud võrdlemisi harva, naljandite puhul aga sageli.

Soome folklorist Antti Aarne iseloomustas lühidalt ka egomorfismi. Tema arvates on muinasjuttude egomorfism antropomorfismi teisend, mille abil tuuakse muinasjuttude sündmustik kuulajaile ja jutustajaile lähemale. Siiski peab Aarne egomorfismi juhuslikuks; seda võib küll esineda igasugustes muinasjuttudes, kuid need teisendid pole levimisvõimelised.⁴ Eesti kirjapanekute alusel ei saa küll väita, nagu võiks egomorfismi esineda juhuslikult väga paljudes muinasjuttudes. Leidub näiteid sellestki, et mõni mina-vormis muinasjutt või naljand võib siiski levida ja kauaks ajaks käibele jääda.

Käesoleva kirjutise eesmärgiks ongi püüd selgusele jõuda, kui sageli esineb egomorfismi eesti muinasjuttudes ja naljandites. Kasutatav aine on osalt kogunenud rahvaluulekogude korraldamisel ja läbivaatamisel juhuslikult silma hakanud tähelepanevust; osalt kindlaks tehtud muinasjuttude ja naljandite tüpoloogilise kartoteegi põhjal Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas (nimetatud kartoteek sisaldab jutukonspekte, mis on koostatud paljude eri isikute, peamiselt üliõpilaste poolt).

Muudest võimalikest mina-vormilistest rahvajuttudest jäävad järgnevas kõrvale muistendid (kus mina-vorm võib olla kas tõeline — esitatakse isiklikke kogemusi ja tähelepanevaid — või stiilivõttena kasutatud) ning nn. jahimehejutud, mida on juba teisel käsitletud.⁵

Eesti muinasjuttude vanemad kirjapanekud on enamasti tehtud mälu järgi ega kajasta tõelist jutustamis-stiili. Niisugune oli ka esimene kogukam eesti muinasjuttude väljaanne: Fr. R. Kreutzwaldi «Eestirahva Ennemuistessed jutud», mille eeskuju ja mõju jäi püsima mitmeks aastakümneks. Kuigi raamatu tiitel-lehel oli trükitud «Rahva suust korjanud ja üleskirjutanud», ei vasta see tõele. Need on autori mälus säilinud motiivide kirjanduslikud töötlusted romantiseerivas laadis, nagu on selgitanud A. Annist.⁶ Sedasama teed läksid paljud Kreutzwaldi-järgsed muinasjuttude

⁴ Aarne, A. Leitfaden der vergleichenden Märchenforschung. — FFC 13. Hamina, 1913, lk. 34.

⁵ Vt. Proodel, M. Mina-tegelane jahimehejuttudes. — Jaht ja ulukid. Eesti NSV Jahimeeste Seltsi Aastaraamat (1967—1968). Tallinn, 1970, lk. 181—188.

⁶ Annist, A. Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad. Tallinn, 1966, lk. 272—273.

kogujad ja trükkitoimetajad. Alles möödunud sajandi lõpul andis J. Hurt oma kaastöölistele näpunäiteid, kuidas rahva jutuväga kirja panna. Juba tema kuulsas üleskutses «Paar palvid» oli soovitus rahvajutte kirjutada nii, «kui rahvasuu jutustab ja räägib».⁷ Sama soovitus kordus ka aruannetes⁸ ja mõned püüdlikumad korjajad ongi seda arvestanud. Kuigi näiteid pole palju, saame nende põhjal siiski teha mõned üldistavad järeldused.

2

Järgnevas käsitleme muinasjuttude alaliike traditsioonilises, meid huvitavaid tekstinäiteid aga tüpoloogilises järjestuses.

Loomamuinasjuttude hulgas ei usaldaks eeldada minavormilisi tekste. Kuid vähemalt üks niisugune teisend on silma puutunud: see on kirja pandud vanaisa jutustusena, nagu oleks sündmustik juhtunud isiklikult tema endaga.

AT 116: Karu peetakse papiks. Eestist on seni teada viis üleskirjutist, neist üks jätab mulje, et jutt oli esitatud minavormis: ERA II 215, 387/9 (13) — Jõhvi, A. Nurk (1939); jutustanud Herman Käbi, 45 a. Jutu pealkiri: «Vanaisa kõne.» Süžee on lihtne: Jutustaja läinud talvel metsast puid tooma, langetatud puu kukkunud karukoopale, kust karu välja hüpanud, ree peale sattunud ja ehmunud hobusega külasse kihutanud. Vastutulijad aga näinud, nagu oleks möödavilksatav sõitja olnud papp karvas kasukas ning «valge lips lõua all». Niisugust pala võidi küll jutustada kui isiklikult kogetud juhtumit.

Imemuinasjuttudest on meil teada minavormis tekste vähemalt neljast muinasjututüübist. Et aga muinasjuttude sellest alaliigist tuntakse eesti repertuaaris üle 200 tüübi ning mõnest tüübist on kirjapanekuid üle 100 teisendi, erandjuhtudel isegi 200 teisendit, siis on materjali hulk väga suur. Ilmsesti ei hõlma senini leitud egomorfistlikud tekstid kogu olemasolevat ainekku. Usutavasti võib neid edaspidi veel juurde tulla. Seni on esindatud järgmised tüübid:

AT 466*: Teekond põrgusse. Sellest tüübist on seitse teksti, enamasti kontaminatsioonilised (liitunud tüüpidega AT 300

⁷ Olevik 7. veebruaril 1888, nr. 10.

⁸ Vastates J. Hünersoni (Karksis) küsimusele, kuidas rahvajutte kirjutada, ütles J. Hurt muu seas: «Et meie mitte kunstjuttusid ei loo, vaid vanu rahva juttusid üles kirjutame, siis peavad vanad jutud nõnda üles kirjutatama, kuidas rahvasuu neid jutustab.» Sajas esimene aruanne Eesti vanavara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. — Olevik 18. juulil 1894, nr. 29. J. Meomuttel, kes oli Hallistest saatnud neli naljandit, nende hulgas üks minavormis, sai aruandes vastuseks: «Olge terve: Jutud on päris rahvajutud ja käivad täiesti vanavara sekka. Kui neid veel on, pange kõik üles.» Neljaskümnes kolmas aruanne... — Olevik 7. augustil 1889, nr. 32.

ja 301 A). Neist ainult kaks teksti on mina-vormis. Esimene põlvneb Haljalast: H II 38, 122 (9) J. A. Rehberg (1892). Mina-tegelane pajatab, kuidas ta käinud põrgust oma hingekirja ära toomas. Tekst on lühike ja humoristlik. Teine mina-vormis tekst on saadud pimedalt jutustajalt Peeter Käärilt: ERA II 182, 177/85 — Laiuse, P. Tammepuu (1938), pealkirjaks «Rätsepa juhtumine». Kõrtsist tulles jääb mina-tegelane metsa magama, satub põrgu, töötab seal kolm söögivahet ja saab tasuks kulda; ta jätab rätsepa meti maha, ostab talu, hakkab põllumeheks. Selles teisendis on tunda jutustaja individuaalset loomingut.

AT 554: Tänuilukud loomad. Kirja pandud on ca 100 teisendit, mis näitab süžee suurt populaarsust. Mina-vormis on ainult üks kirjapanek: EÜS V 1022/4 (5) — Väike-Maarja, A. Sildnik (1908). Laiemalt on see muinasjutt tuntud meie nime all «Suur Peeter ja Väike Peeter», esinedes paljudes kogumikes ja lasteraamatuis.

AT 566: Kolm maagilist objekti ja imepäraseid puuviljad. Muinasjutust on ca 30 teisendit, neist üks mina-vormis: H III 20, 371/4 (1) — Viljandi, J. Täht (1893). Selles jututüübis teotsetakse imevõimeliste esemetega, mida harilikult on kolm. Nii ka mina-vormilises tekstis: kübar (võimaldab kaugele näha), viisud (võimaldavad kiiresti liikuda) ja kepp (võimaldab kedagi karistada). Peategelane lähebki seiklema nende võluvahendite abil.

AT 650 B: Vastaseotsija. Muinasjutt on kõige tuntum Eestis (ca 50 teisendit) ja Soomes (32 teis.), väheseid kirjapane-kuid on ka karjalastelt, lätlastelt, leedulastelt, venelastelt, mord-valastelt ja Kaukaasia rahvastelt. Sisult on see humoristlik õpetusjutt, laadilt arhailine ja robustne. Fr. R. Kreutzwald on seda kasutanud «Kalevipoja» koostamisel (muinasjutu üheks tegelaseks paljudes teisendites ongi kündev või laudu kandev Kalevipoeg). Mina-vormis on ainult üks tekst, seegi kontaminatsiooniline (AT 1696 + 650 B): H II 17, 965/70 (1) — Noarootsi, J. Liewoh (1889). Muinasjutu peategelaseks on enamasti seiklushimuline karjapoiss, kes ennast jõumeheks pidades läheb vastast otsima. Ta satub hiidude majja, elab seal läbi alandavaid seiklusi ja põgeneb. Kuid hiidud ajavad teda taga. Harilikult jõuab põgenik Kalevipoja kaitse alla. Siinses egomorfistlikus tekstis on Kalevipojast säilinud ainult ähmane mälestus: «Jõe juures uhtus üks mees laudade peal kalevit, selle käest palusin omale abi ja varju. Ta võttis mu palvet kuulda ja pistis mu oma püksi tasku ja hakkas laudadega Silemaa poissa virutama, kuni laudad kildudeks läksid. Mina pistsin pea püksi tasku august välja ja hüüdsin: «Serviti, serviti!» Viimase lauaga, mis tal veel alles oli, virutas ta serviti, nii et poisid punuma pistsid. Siis pugesis mina ka tema taskust välja ja tänasin teda enese peastamise eest.»

Tsiteeritud tekstis on ainulaadne seegi, et vastaseotsija ise annab varjajale nõu serviti lüüa (tavaliselt teeb seda siil).

Vastaseotsija-muinasjuttu ning sellega kontamineerunud muistendeid on monograafiliselt uurinud A. Annist,⁹ muinasjutu eesti teisendid on avaldatud trükis.¹⁰ Siin meenutatud egomorfistlik tekst on mõlemal juhul jäänud tähele panemata.

Legendilaadiliste ja novellilaadiliste muinasjuttude hulgast pole seni kätte leitud ühtki mina-vormilist kirjapanekut, küll aga on mõned säärased esile tulnud vanapagana-muinasjuttude rühmast, millest eesti ainekogudes leidub umbes sada tüüpi.

AT 1137: Inimsööja pimestamine. Süžee on rahvusvaheline: üks või mitu laevameest satuvad üksikule saarele, kus elab ühesilmne hiid, kes mehed kinni püüab ja ühe ära sööb; teised pääsevad alles siis, kui on inimsööja pimestanud. Eestist on teada kaheksa kirjapanekut. Nende hulgas pole küll mina-vormilist teksti, kuid ühes seletuses on viide seesugusele jutustamisviisile. Seletus on sissejuhatuseks Kuusalust noteeritud teksti juures: «Eesseisev jutukene on kahe mehe suust üles kirjutatud. Esimene, kuue aasta eest ärasurnud seitsmekümne üheksa aastane Oru vana peremees Koitjärve vallast pärit, nimega Juhan Wiedemann, rääkis seda minu kuuldes kaheksa aasta eest, kui ma alles karjapoiss olin. Temale olla üks vana soldat, kes siis juba paarkümmend aastat maamullas oli, seda rääkinud ja ütelnud ennast just nõnda olema ja käima, kui jutus ette tuleb. Teine jutustaja Hans Tuusmann, ka Koitjärvelt pärit, rääkis seda nagu muudki ennemuistset juttu ja ütles seda vana inimeste käest kuulnud olema. Tema kõne järele on siis ka see jutukene enamiste kirjutud.»¹¹ See on eesti jutuvaras seni kõige vanem noteering mina-vormis jutustamisest.

Vanapagana-muinasjuttude hulgas leidub kaks mina-vormis kirjapanekut, milles jutustaja esineb Kaval-Antsu rollis. Mõlemad tekstid põlvnevad Haljalast ja on kontaminatsioonid mitmest tüübist.

AT 1049+1060+1132: Vee toomine + Kivi pigistamine+Vanapagana põgenemine = H II 38, 120/2 (8) — Haljala, J. A. Rehberg (1892). «Jutustanud noor poisikene Juhannes Oru, kes oma suure taadi [s.t. vanaisa] käest kuulnud.» Lugu on esitatud sepa jutustusena, kes hulkudes kohanud

⁹ Anni, A. F. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg» I. Kalevipoeg eesti rahvaluules. Tartu, 1934.

¹⁰ Laugaste, E. Norman, E. Muistendid Kalevipojast. Tallinn, 1959, lk. 441 jj.

¹¹ H II 40, 574/9 (5) — Kuusalu, Koitjärve; J. Ploompuu ja Hans Rebane (1892).

hiidlikku vanapaganat, keda petnud ja käsutanud, kuni vanapagan põgenes.

AT 1061+1060+1115+1132: Kivi hammustamine + Kivi pigistamine + Tapmiskatse nuiaga + Vanapagana põgenemine = H II 53, 219/28 — Haljala, Vihula v., K. Leetberg (1896). Loo on jutustanud pottsepp Gustav Tingas, kes «ise selle jutu kõik välja mõteld»; pealkirjaks on «Reisi lugu» ning tegevuspaigaks «Kalvestonia linn» Ida-Indias. Pikalt jutustatud palas tundub mingi kirjandusliku allika eeskuju. Lõpu on jutustaja endaga sidunud: pahem jalg jäänud vanapagana maha-visatud kullavaka alla ja olevat veelgi haige.

Mõlemad vanapagana-jutud lõpevad sama motiiviga: vanapagana küsimusele, mida sepad taovad, vastab jutustaja: «Kaks sinusugust taotakse kokku, siis saab üks minusugune!», mille peale vanapagan põgeneb.

Nagu näha on eesti muinasjuttude hulgas vähe minavormis tekste: ainult kaheksa pala ja üks teade seesugusest jutustamisest. Usutavasti pole see arv lõplik — küllap leidub vähe kasutatud variantide seas veelgi mina-vormis muinasjututekste.

3

Sagedamini on eesti jutustajad mina-vormi kasutanud pike-mate naljandite vestmisel. Ehkki tüübiti pole sääraseid naljanditekste palju, kohtame mina-vormilist esitusviisi korduvalt mõnes populaarsemas naljanditüübis, kuhu see ilmselt on sobinud.

AT 1642: Hea kaup. Rahvusvaheliselt tuntud naljandist on meil ca 40 teisendit. Loll poiss müüb härja kõverale kasele (või sooritab muu rumala müügitehingu), hiljem aga leiab sealt peidetud rahaaugu. Meie teisenditest on kaks lühikest teksti samalt korrespondendilt mina-vormis: H III 13, 531 (3) ja 571/2 (4) — Halliste, J. Meomuttel (1889).

AT 1670*: Kuidas soldat kindraliks sai. Ilmselt sõjaväelaste keskel käibinud naljand — kuumaga suplemas käinud soldat seisab vahipostil alasti, mööduv kõrge ülemus (Petter I) kutsub ta «samas ülikonnas» tsaarilossi, kus ta ülendatakse kindraliks — on tuntud ainult venelastel ja eestlastel. Meie neljast teisendist on üks mina-vormis (KKI 20, 384 — Iisaku 1955). Juba eeljutustaja olevat selle esitanud niisugusel kujul, ent vene keeles.

AT 1680: Mees ämmaemandat otsimas. Soomes populaarne (48 teis.) süžee on mujal vähe levinud: teekäija (soldat) satub majja, kus oodatakse sünnitust; ta saadetakse ämmaemandat otsima, kuid kõik lõpeb äpardustega. Eesti neljast tei-

sendist üks on esimeses isikus (H II 54, 157/60 (23) — Paide või Türi, O. J. Siin (1895)).

AT 1696: «Mis ma oleksin pidanud ütleva (tegemä)?» Laialdase rahvusvahelise levikuga aheljutu-kujulises naljandis näidatakse kohtlase nooruki äpardusi, kes saadud õpetusi kasutab sobimatult ja satub seetõttu alatasa raskesse olukorda. Eesti umbes 50 teisendist on kuus (Haljalast kaks, Noarootsist, Kaarmast, Hallistest ja Paistust) egomorfistlikud.¹² Siin näeme esmakordselt küllaltki suurt mina-vormis tekstide protsenti. Neis teisendeis näitab mina-tegelane ennast rõhutatult hädavaresena, meenutab korduvaid peksasaamisi ning lõpetab kurtmisega, et ta on jäänud viletsaks, põduraks või küürakaks. Ainult Halliste teisend lõpeb optimistlikult: «Nüüd tulin ma koju ja kui ema jälle urjutama tahtis hakata, ütlesin: «Sinu õpetuse järele ei tee ma enam midagi, sina õpetad mind ikka nõnda, et ma tappa saan.» Ja nõnda ma ka tegin. Ma tegin kõik oma tahtmist mööda ja ei saanud kordagi tappa.»

AT 1875: Poiss vaadiga hundi sabas. Sellest nn. valetamisnaljandite kategooriasse kuuluvast rahvusvahelisest naljajutust on eesti kogudes 25 teisendit, millest 5 (Paidest, Hallistest, Karulast, Rõugest ja Setust) on esimeses isikus.¹³ Setu tekst on ainulaadne selle poolest, et jutustaja on sinna sisse põiminud oma nime ja aadressi. Sageli sisaldavad selle tüübi teisendid peale hundisabas sõitmise veel muidki luiskelugusid. On iseloomulik, et vanim mina-vormiline teisend pandi kirja soldat Hint Murkopi jutustusena (1879).

AT 1880: Sõit kahurikuuliga. Valetamisnaljanditena on üles tähendatud palju vanade soldatite jutustatud sõjaseiklusi. Need on enamasti kõik mina-vormis, esitavad hüperboolseid, päris münchhausenlikke kujutusi isiklikest sangaritegudest, kokupuuteist kuningate-keisritega jne. Siin on arvestatud kuut egomorfistlikku teisendit (Jõhvist, Haljalast, Koerust, Keilast, Reigist ja Räpinast).¹⁴ Vastavaid tekste on arvukamalt, kuid osalt

¹² E 25021/2 (15) — Haljala, D. Pruhl 1896; H III 2, 335/9 (1) — Haljala, L. Lepp-Wiikmann 1891; H II 17, 965/70 (1) — Noarootsi, 1888 (see tekst on kontaminatsiooniline: AT 1696+650 B); H II 17, 894 (3) — Kaarma, Fr. Põld 1889; H III 13, 568/70 (2) — Halliste, J. Meomuttel 1889; E 50860/1 — Paistu, J. Turp.

¹³ H II 54, 155/6 (22) — Paide või Türi, O. J. Siin 1895; H II 22, 447/8 (1) — Halliste, J. Meomuttel 1889; H II 48, 746/50 (7) — Karula, J. ja P. Einer 1894; EKS 4° 4, 113/4 (4) — Rõuge, K. Pettai 1879; ERA II 194, 189/91 (1) — Setu, E. Kirss < A. Oun 1938.

¹⁴ ES KT 180, 54/6 — Jõhvi, E. Mets < Salme Mets (1960); ERA II 272, 101/4 (12) — Haljala, J. A. Reepärg 1940; KKI 41, 373/4 — Koeru, R. Viida-lepp < E. Urbas (1965); E Stk 37, 33 (40) — Keila, A. Palm < J. Braun (1926); ERA II 265, 213/5 (331) — Reigi, E. Lauri (1940); ERA II 186, 565/7 (5) — Räpina, D. Lepson < E. Lepp (1938).

on nad vähepakuvad ja fragmentaarsed; osalt sisaldavad individuaalset loomingut, mida üldtuntud tüpoloogია ei kajasta.

AT 1960 G: Taevani kasvav puu. Niisugune naljand on laialt tuntud. Eestist on noteeritud ca 50 teisendit, eriti Kagu-Eestist. Taevas käimist on kujutatud seal parodeerivalt (Peetrus ja Paulus mängivad seal kaarte jne.), allatulemist näidatud ebatavaliste seiklustega (nööri jätkatakse nii, et ülevalt võetakse tükk, mis lisatakse alla juurde jne.). Esineb kontaminatsioon tühbiga AT 852 (Talupoja ja mõisniku valetamisvõistlus), milles näidatakse talupoja üleolekut. Mina-vormis teisendeid on teada vähemalt kuus.¹⁵

4

Kokkuvõttes võime tõdeda, et eesti muinasjuttude vestmisel on egomorfism olnud üsnagi haruldane. On üksikuid näiteid ühest loomamuinasjutust ja neljast imemuinasjutust, vanapagana-muinasjuttudest üks kirjeldus ja kaks kontaminatsioonilist teksti, kokku seega kaheksa teksti. Ka naljandite seas on üksikuid tüüpe 1–2 mina-vormilise kirjapanekuga. Kuid on ka rida naljandeid 5–6 mina-vormilise näitega. Ilmsesti on egomorfismi rakendamine eriti sobiv teatavatele kindlatele naljanditüüpidele. Need on peamiselt nn. valetamisnaljandid, mis juba oma laadilt võimaldavad jutustajale vabamat eneseväljendust. Kogusummas on naljandite alalt teada 26 mina-vormilist teksti (neid saaks hoopis rohkem, kui arvestada ka jahimehejutte, kus mina-vorm on eriti levinud).

Kuivõrd on andmeid, esitasid mina-vormis jutte peaaegu eranditult mehed ja sageli «sooja» peaga. Neid jutustati meesteseltskonnas, nagu kõrtsitoas ja pulmades, veskis jahvatuskorda oodates, siiski ka koduses olukorras.

Jälgides mina-vormis muinasjuttude ja naljandite kirjapanekute vanust, selgub, et kõige vanemad teated on vanadelt soldatitelt: Polyphemose-muinasjuttu (AT 1137) kuuldi u. 1860. a. paiku minavormis vanalt soldatilt; vanim kirjapanek naljandist «Poiss tunniga hundisabas» (AT 1875) pärineb aastast 1879 soldatilt Hint Murkop.

Üldse on soldatiteenistus ja sõjad 19. sajandil põhjustanud uusi nähtusi eesti rahvaluules — nekruti- ja sõjalaulude ning sõjajuttude näol. Sajandi lõpul astub nii sõjalauludes kui -juttu-

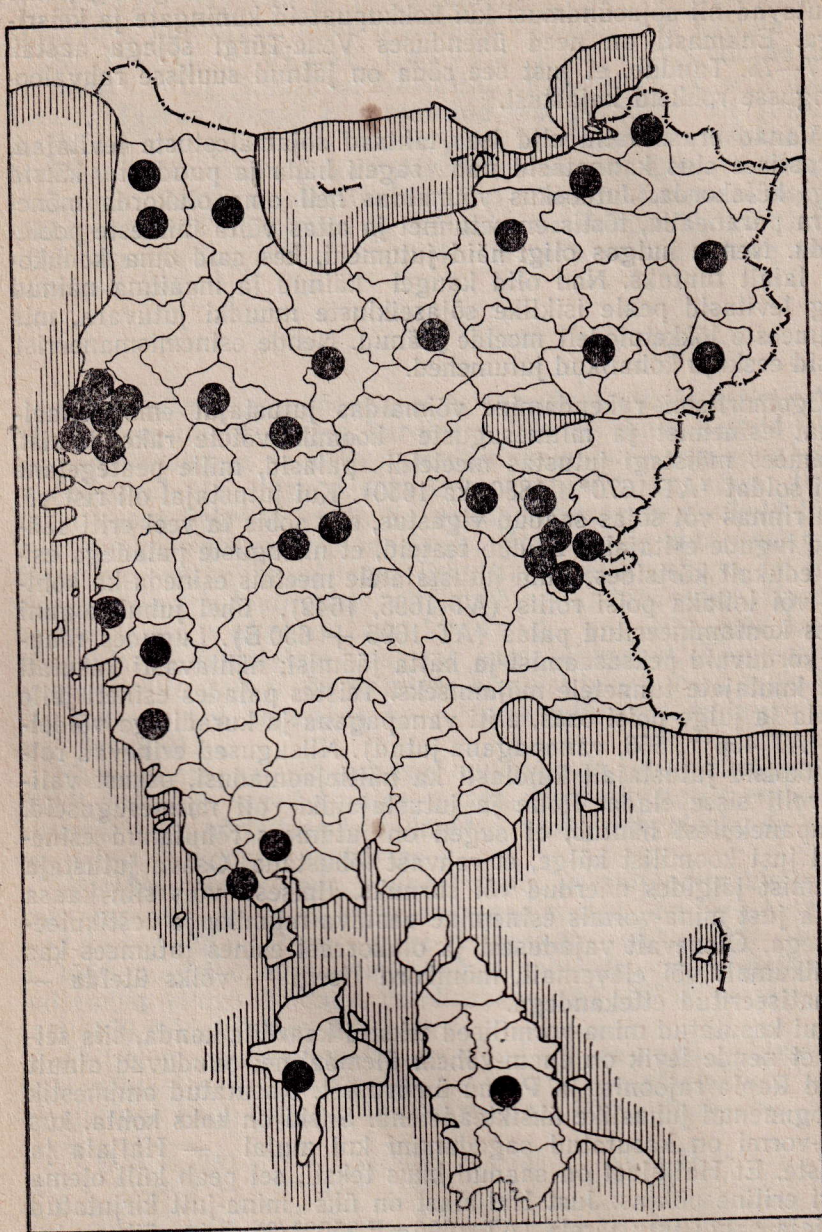
¹⁵ H II 15, 230 (12) — Jõelähtme, H. Redlich 1889; H II 58, 217 (14) — Jüri, J. Saalverk < J. Hergauk (1896); H I 5, 138/40 (3) — Lääne-Nigula, J. Reimann 1894 (See teisend on ilmunud trükis: «Eesti muinasjutud», Tallinn 1967, lk. 461/2, pealkiri «Minu noorpõlve-seiklusi»); H II 56, 692 (5) — Aksi, J. Millert 1894; H I 6, 13/4 (1) — Võnnu, J. Motisse 1895; H II 56, 856/60 (9) — Otepää, J. Silde < Marie Silde 1896.

des esile sõjamehest minategelane lõbusate luiskelugudega, mis kujutavad nii sõjasündmusi kui kokkupuuteid kuningate ja keisritega. Enamasti on need ühenduses Vene-Türgi sõjaga aastail 1877—78. Tundub, et just see sõda on jätnud suulisse rahvaloomingusse rohkeid kajastusi.

Vanad erusoldatid olid ise tähtsad sõjamälestuste levitajad. Pärastises elus kannatasid nad sageli häda ja puudust, käisid isegi külakorda. Jutuoskus võimaldas neil oma olukorda mõnevõrra parandada, tõstis enesetunnet ja aitas võita inimeste poolehoidu. Nende hulgas oligi häid jutumehi, kes said oma kodukohas laialt tuntuks. Nad olid kaugel käinud ja maailma näinud ning levitasid peale isiklike sõjaseikluste muudki jutuvara, mis sõjameeste lõkketuledelt meelde jäänud. Nende esinemismaneerist võtsid eeskuju kohalikud jutumehed.

Egomorfismi rakendamine võimaldas jutustajal emotsionaalsemat esinemist ja mitmesuguste koomika-võtete rakendamist. Sõjamees mõistagi jutustas meeleldi palasid, mille peategelane ongi soldat (AT 1670*, 1880, ka 1680). Kui jutustajal oli rist või raha rinnas või sõjas saadud vigastus, siis sobis ta veel eriti säärase lugude esitajaks. Leidub teateid, et niisuguste paladega esineti edukalt kõrtsides. Kuid jutustajatele meeldis esineda ka kohtlase või lollaka poisi rollis (AT 1695, 1642), ühel juhul koguni kahes kontamineeritud palas (AT 1696 + 650 B). Lugudes rõhutati korduvaids peksasaamisi ja hätta jäämisi; nähtavasti kasutati seda kuulajate tunnetele mõjumiseks. Teistes palades esineti jälle kavala ja julge poisi osas, eriti vanapagana ja kuraditega võideldes (AT 466**, 566, vanapagana-jutud). Niisugused erinevad rollid nõudsid jutustajalt kindlasti ka näitlejaomadusi, oskust valitud rolli sisse elada. Rolle ja jutustajaidki oli mitmesuguseid. Kirjapanekutest nähtub, et sageli on jutumees rõhutanud esinemisel just koomilist külge, et rahvast lõbustada. Osava jutustaja esinemist jälgides naerdud või surnuks. Ilmsesti võis siin kaasa aidata just mina-vormis esinemine vastava miimika ja žestikuleerimisega. Olenevalt vajadusest ja olukorrast esines jutumees kas rahulikumalt või elavamalt, mõnikord isegi — võiks ütelda — dramatiseeritud ettekandega.

Kui kasutatud mina-vormilised tekstid kaardile kanda, siis selgub, et nende levik on enam-vähem ülemaaline; puuduvad ainult teated Rapla rajoonist ja Pärnu ümbrusest. Kasutatud andmestik on kogunenud juhuslike üksikteadetenä. Siiski on kaks kohta, kus mina-vormi on kasutatud sagedamini kui mujal — Haljala ja Halliste. Et Haljalast on saadud kuus teksti, sel peab küll olema mingi eriline põhjus. Just Haljalast on üks mina-jutt kirjutatud «Kerjaja sandi jutu järel» (AT 1696=E 25021/2), mis näib osutavatki ühele võimalikule põhjusele: kerjaja sant oli ilmsesti ringi-

Kaart 11: mina-vormis tekstide levik.

rändav isik, kes võis oma jutuvara ja esinemismaneeri laialt levitada. Virumaalt on muidki andmeid kerjusjutustajatest, kes on külades või kõrtsides esinenud minavormis (näit. ERA II 216, 556/7).

Hallistestki on teateid, mis kinnitavad egomorfistliku esinemisviisi populaarsust. Nii kirjutab J. Hurda korrespondent J. Meomuttel: «Sarnaseid juttusid liigub palju rahva seas. On mõni mees, kes neid pidude peal tosinaid ette võib kanda, et teistele lõbu sünnitada.» (H III 13,568).

On tõepoolest andmeid niisugustestki jutustajatest, kes kõik palad olevat jutustanud esimeses isikus; samuti leidub näiteid, kus jutustaja ainult jutu lõpu on endaga sidunud või ainult ühe episoodi on andnud mina-vormis jne. Nende võimaluste käsitus jääb siin kõrvale piiratud ruumi tõttu.

Väga iseloomulik on seegi fakt, et absoluutne enamik kasutatud tekstidest (21 teksti 34-st, kirjutatud ajavahemikus 1879—1896) on saadud J. Hurda juhtimisel kogutud ainekust (signatuurid H ja EKS). Kõigist muudest kogudest on egomorfismi näiteid leitud hoopis vähe (ERA — 6, E — 3, KKI — 2, ES KT — 1, EÜS — 1).

Tekstinäiteid

1. Vanad soldatid käisivad külakõrda. Vot nied rääkisid siis enestest. Mul ei õle nime mieles, siin käis kaa üks. Paar juttu on mieles. Sie jutt õli sedasi et.

Üks kõrd pidi menema ka pahast. Vahin kõhe seda sõja möllu ja, ühākõrraga üks püssi kuul tuleb — ja kõhe terav õts minu puale. Kui ma sain ruttu põõsa taha! Õlesin nattukene jäänd iljast, õles saand surma.

Ühākõrra tuli ülāmb liinile ja ütllās, et lugu on niisikene, et keiser tahab liinile tulla, aga saapad on purud. Kinksep on, aga saapa lestisid [liistusid] ei ole. Kas on niisikest meest, kes tieb saapa lestisid? Noh, kiegi ei lausu sõna. Mina viimast et: «Eks ma siis tie.»

Viedi mu siis sinne linna, kus keiser elas, ja tegin siis nied lestit. Vahtisin kella — täpselt vierand tundi läks aiga.

Tõine vai kolmas päiv vahin, et keiser tulebki ja uued saapad jalas. Tuleb kõhe minu juurde ja kääga «Tere! Sina tegid nied lestit?» — «Tegin küll.» — «Ma annan sulle sene iest Korgi [Georgi] risti.»

No torkas kää tasku, kobas — ei õld. Kieras kõik taskud pahembite, ei leidand.

Viimast et: «Unetasin kodu. Pidin kõhe tasku torkama, aga

nät — ei õle. Aga noh, eks sa päälä sõda saa, ega ta kaduma saa.»

Aga sõda lõppes ja ei mina mend õtsima.

ES KT 180, 54/6 — Jõhvi, E. Mets < Salme Mets (1960).

2. Olin Palkani mägedes keisriga jahi peal. Oli palav päev. Võtsime vildid ja sinelid ära ja panime pilve ääre peale. Äkki nägime põtra ja hakkasime ajama: koer kõige ees, siis mina ja keiser minu järel.

Korraga selja taga kohin. Vaatan tagasi: suur must pilve tuleb madalast keisri järele. Sain keisrile yida: «Säär, säär, nagi-baissa, oblaki eedut!» Keiser ei jõund kummardada, hoidis ainult pea alla. Pilve viis keisril ristluudest pealaeni naha selja pealt ära. Ka meie vildid ja sinelid viis pilve kaasa Austriasse, seal kukkusid maha.

Austria keiser Prants Joosep leidnud ylesse, yteld: «Ja-jaa! See on üks kallis riie, seda riiet pole mujal kui Venemaal.» Yhest teind omale jahiylikonna, teisest ministritele vestid. Vildid pandi Viini linna klaaskappi mälestuseks seisma, kus seisavad tänapäevani.

ESTk 37, 33 (40) — Keila, Jälgimäe, A. Palm 1926. Jutustanud Jüri Brauer, 55 a. v. (Tema jutud: enamasti lapsepõlves kuulnud lood. 22 a. on ta meremeheks olnud.)

3. Mina, Aleksander Õun Vinski küläst Meremäe vallast, läksin oma vanõmba velega Rootova valda Sumilkino külä mano hainalõ. Olli ma perä pääl ja veli ede pääl ai hobõst.

Naksi ma mõtsa tahtma. Kargsi maaha rattist ja velele es ütlegi midä. Veli esi ka sedä es panõ tähele. Sõit' edesi. Mina, väikene poisikõnõ, es mõista takast järke minnä. Essü mõtsa ar'. Sääl käve mõtsa pite edesi-tagasi. Sääl sai mano, koh kolm miist tei' mõtsa seeh tuld. Nuu' mehe' küsse': «Mis sa ikõt, poiss?» Mina ütli:, et: «Ara essü vele mant. Veli sõitsõ edesi ja mina jäi maaha.» Mehe ütles: «Ikkui midägi. Kül' me saami vele mano õdagult.»

Lätsimi kõik neläkeसे minemä. Saimi üte peremehe aida mano. Kolm võõrast miist võti' tunkravva ja võti' aida nulga üles. Ütli', et: «Poiss, min sa aita ja pillu kraami vällä.» Ma lätsi aita ja pilli säält kraami vällä. Ja ütli, et: «Kuulgõ, pümme om, tuld vaija.» Üts noist kolmõst mehest krõpsahut hambit ja tull tuld külält aita. Ma ütli: «Oh sa Jummal kül', küll nüüd sai vallus!» Mehe lasi kõrraga aidanulga alla ja jäigi ma aita. Ma iki jal' sääl aidah ütsinda ja pelgsi.

Tull hommogult peremees aita aidaut vallalõ võtma. Ma võti

paklakuutsli ja panni tuu palama ja visksi peremehele habõnihe. Peremiis läts täniteh vällä, et ait palas. Nii pässi ma ka' aidast vällä. Lätsi mõtsa. Sai jal' nõilõ mehile mano, kinga inne üteh olli. Nuu' mehe' võti' mu kinni ja panni ütte suurdõ püttü. Ja jäti'ki mu sinnä püttü. Ma sääi iki jal'ki edesi. Ja kuulõ peräst, et tulõ üts elläi pütü mano. Ai hanna pütü mulgust sisse. Ma võti tuust hannast kinni. Elläi läts juuskma. Ma ka' pütüga hanna otsah. Vasta Rooga silla posti lei pütü katski. Pässi ma ka pütüst vällä.

ERA II 194, 189/91 (1) — Setumaa, Meremäe vald, Vinski küla, Ello Kirss 1938. Jutustanud taluperemees Aleksander Õun, sünd. 1907.

ИСПОЛНЕНИЕ ОТ ПЕРВОГО ЛИЦА В НАРОДНЫХ СКАЗКАХ И АНЕКДОТАХ

Рихард Вийдалепп

Резюме

Сказочник, как и подобает художнику слова, стремился сделать свое выступление увлекательным и впечатляющим. Одной из возможностей возбудить внимание слушателей является выступление от первого лица (в форме «я»). Вообще говоря, в отношении сказок эту форму эстонские рассказчики применяли весьма редко. Гораздо чаще эта манера использовалась при рассказывании анекдотов. Форма «я» была особенно распространена при выступлении с солдатскими и охотничьими рассказами, а также анекдотами, основанными на нагнетании неправдоподобных сюжетных ходов. Выступление от первого лица позволяло освежать традиционные сюжеты добавлениями от себя, а военные рассказы даже передавать «по-мюнхаузенски».

Первые записи рассказов от первого лица были сделаны от старых солдат — типичных «служивых» — в 1860 и 1879 г. г.; вообще, с рассказами в такой форме, как правило, выступали мужчины (иногда — бродячие рассказчики и нищие). По мнению автора, старые солдаты с их манерой повествования находили подражателей из среды местных рассказчиков. Наибольшее число текстов рассказов от первого лица зафиксировано в фольклорном собрании Якоба Хурта (записи 1879—1896 г. г.), который требовал от своих корреспондентов записывать так, «как народ рассказывает». Бытование упоминаемых текстов указано на карте (стр. 78).

USE OF THE FIRST PERSON IN ESTONIAN FOLK-TALES AND FARCICAL STORIES

Richard Viidalepp

Summary

A narrator — like any other literary artist — tried to tell his stories to the audience in a lively and unforgettable way. One mode of arousing interest was to tell stories in the first person. In presenting folk-tales Estonian narrators have seldom made use of this technique; they have more often used this mode in telling jokes and anecdotes. The use of the first person is particularly widespread in telling stories of lying and in the stories told by soldiers and hunters. The presentation of the material in the first person made it possible for the narrator to refresh traditional topics; military adventures, however, were told even in Munchhausen style.

The oldest texts were recorded from old soldiers in the years 1860 and 1879. This mode of story-telling was used by male narrators, sometimes, also by itinerant story-tellers and beggars. The greatest number of recordings in the first person is found in Jacob Hurt's folk-tale collection recorded in manuscript form in the years 1879 to 1896. Hurt demanded from his collaborators that stories should be recorded «in the way people speak».

The territorial distribution of texts recorded in the first person is shown in a map on page 78.

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTSI TOIMETISED NR. 17

RAHVASUUST KIRJAPANEKUNI

Uurimusi rahvaluule proosaloomingust ja kogumisloost

TALLINN 1985

Toimetuskolleegium:

Heino Ahven, Veera Pino, Ülo Tedre (toimetaja)

Kaane kujundanud L. Mesikäpp

SISUKORD

Saatesõna	3	Ingr
Ingrid Sarv. Viisteist aastat Emakeele Seltsi rahvaluulesektiooni	5	
Kristi Salve. Rahvaluulekoguja Mihkel Kolluk.	17	Kri
Ottillie Kõiva. Kristjan Raud ja rahvaluule.	29	Ott
Igor Tõnurist. Mida teati Peterburis eesti kandlest.	40	Igo
Ingrid Rüütel. Eesti uuemad rahvalaulud ENSV TA Fr. R. Kreutz- waldi nim. Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna kogudes	50	Ingr
Richard Viidalepp. Mina-vorm muinasjuttudes ja naljandites	69	
Pille Kippar. Varese naisevõtt (AT 243*)	83	
Uku Masing. Mõnedest paralleelidest Kaukaasia ja Eesti folk- looris	101	Ric
Toomas Tamla. Kultuslikud allikad Eestis.	122	Pil
Ruth Mirov. Lisandusi August Annisti bibliograafiale.	147	Uk
Lühendid	156	
Illustratsioonide register	157	To

Резюме

Ингрид Сарв. Пятнадцать лет работы секции народного творчества при Обществе родного языка	15
Кристи Салве. Собиранье фольклора М. Коллук	27
Оттилие Кыйва. Кристьян Рауд и фольклор	38
Игор Тынурист. Что знали об эстонском кантеле в Петербурге	47
Ингрид Рюйтел. Записи позднейших эстонских народных песен в фондах фольклорного отдела Литературного музея им. Ф. Р. Крейцвальда АН ЭССР	65
Рихард Вийдалепп. Исполнение от первого лица в народных сказ- ках и анекдотах	81
Пилле Киппар. Сказка АТ 243 «Женитба ворона»	98
Уку Мазинг. О некоторых параллелях между эстонским фольклором и фольклором Кавказа	120
Тоомас Тамла. О культовых источниках в Эстонии	142

Zusammenfassungen*. Summaries

3	Ingrid Sarv. Fünfzehn Jahre der Tätigkeit der Sektion der Volks-	
5	überlieferung an der Gesellschaft für die Muttersprache. . . .	16
17	Kristi Salve. Der Folkloresammler Mihkel Kolluk	28
29	Ottillie Kõiva. Kristjan Raud und die Volksdichtung. . . .	39
40	Igor Tõnurist. What was known about Estonian Kannel in Peter-	
	burg	48
50	Ingrid Rüütel. Recordings of the more recent Estonian folk song	
69	in the Folklore Archives of the Kreutzwald Literary Museum	
83	of the Academy of Sciences of the Estonian S.S.R.	67
101	Richard Viidalepp. Use of the first person in Estonian folk-	
122	tales and farcical stories.	82
147	Pille Kippar. Die Krähe heiratet (AT 243*)	99
156	Uku Masing. Einige Parallelen zwischen der estnischen und kau-	
157	kasischen Folklore.	120
	Toomas Tamla. Die kultischen Quellen in Estland.	144

15
27
38
47

65

81
98

20
12

Академия наук Эстонской ССР. Отдел фольклора

On the folklore collection in the Estonian Academy

of Sciences of the Estonian S.S.R.

Richard Viidalepp. Use of the first person in Estonian folk-

tales and farcical stories.

Pille Kippar. Die Krähe heiratet (AT 243*)

Uku Masing. Einige Parallelen zwischen der estnischen und kau-

kasischen Folklore.

Toomas Tamla. Die kultischen Quellen in Estland.